

Манайло-Приходько Р.Ю.

Феномен «регіональних» політичних партій в Україні

У статті проаналізовано феномен регіональних політичних партій. Охарактеризовано типи та діяльність регіональних партій у країнах Європейського Союзу. Досліджено головні причини виникнення регіональних політичних партій в Україні. Висвітлено участь українських регіональних партій у місцевих виборах 2010 та 2015 рр.
Ключові слова: регіональні партії, протекціоністські партії, автономістські партії, Європейський Союз, Україна, місцеві вибори.

украинских региональных партий в местных выборах 2010 и 2015 гг.

Ключевые слова: региональные партии, протекционистские партии, автономистские партии, Европейский Союз, Украина, местные выборы.

In the article are analysed the peculiarities of phenomenon of the regional political parties. There were characterized the types and activity of regional parties in the countries of European Union. Also were researched the main reasons of the genesis of the regional parties in Ukraine. It was highlighted a participation of the Ukrainian regional parties in the local elections in 2010 and 2015.

Key words: regional parties, protectionistic parties, autonomous parties, European Union, Ukraine, local elections.

УДК 329(1–4)(477)

Манайло-Приходько Р.Ю.,
аспірант кафедри політології
і державного управління
Ужгородського національного
університету

В статье анализируется феномен региональных политических партий. Охарактеризованы типы и деятельность региональных партий в странах Европейского Союза. Исследованы основные причины возникновения региональных политических партий в Украине. Освещено участие

Постановка проблеми. Регіональні політичні партії – феномен загальносвітовий. У традиційних суспільствах такі організації захищають підвалини партикуляризму, відособленості своїх територій у культурному, господарському й політико-правовому вимірі. Вони зазвичай виникають у періоди змін звичної ідентичності, стрімких соціокультурних зрушень. Тому вони й виявляють традиціоналізм як захисну реакцію периферії від незрозумілих нововведень центру.

У вітчизняній політичній науці регіональні політичні партії належним чином не досліджуються, оскільки в законодавстві України (закон «Про політичні партії в Україні») їх утворення заборонено. Однак вони існують у практичній політиці, беручи участь у виборах до місцевих органів влади, отримують депутатські мандати, формують депутатські коаліції тощо.

Мета статті – охарактеризувати особливості виникнення й функціонування регіональних політичних партій у країнах Європейського Союзу та України.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання:

а) дослідити причини виникнення, основні типи, діяльність регіональних політичних партій у країнах Європейського Союзу;

б) висвітлити причини виникнення регіональних політичних партій в Україні;

в) охарактеризувати участь регіональних партій у місцевих виборах в Україні 2010 та 2015 рр.

Виклад основного матеріалу. У багатоскладових суспільствах (термін А. Лейпхарта) регіональні організації часто мають етнічний, релігійний або станово-клановий характер. Зміцнення регіональних партій і рухів – наслідок одного з найважливіших розмежувань (кліважів) у суспільстві – між центром і периферією (теорія

С. Липсета і С. Роккана), а також етнополітичного соціального поділу.

Під поняттям «регіональні партії» треба розуміти політичні партії, які не просто діють на певній території, а виступають за зміну прав цієї території щодо центру, особливо ті, що виступають за незалежність власних територій у складу існуючих держав. Треба відзначити, що регіональні партії є особливим типом партій, які покликані представляти в органах влади консолідовані регіональні інтереси.

Регіональні партії мають різну ґенезу, географію, політичну вагу, соціальну базу, електорат. Загальними чинниками появи таких партій виступають історичні обставини, виражений особливий регіональний інтерес (збереження етнічної самобутності, соціально-економічний інтерес тощо), розвинена, патріотично налаштована регіональна еліта. За допомогою таких партій регіон намагається забезпечити гарантоване лобювання своїх інтересів у національному парламенті. Регіональні партії виникають найчастіше на тих територіях, вимоги або потреби яких центральна влада або ігнорує, або зволікає з прийняттям рішень, спрямованих на їх задоволення.

Мета регіональних партій, як правило, – перерозподіл влади й ресурсів впливу від федерального центру на свою користь. Ступінь радикалізму під час вираження цілей суттєво різниться. Л. де Вінтер пропонує таку класифікацію регіональних партій: а) «протекціоністські» партії, які хочуть від центральної влади гарантій збереження культурної ідентичності, у тому числі особливого статусу регіональної мови та квот у регіональних управлінських структурах; б) «автономістські» партії, які виступають за перерозподіл повноважень між центром і регіонами всередині держави; в) «націонал-федералістські» партії, які є найбільш рішу-

чими у вимогах перерозподілу влади, пропонуючи моделі територіального або етнічного федералізму [2].

Основна функція регіональних партій – мобілізація на основі територіальної ідентичності. Партійна мобілізація зазвичай зосереджується навколо «критичних подій і специфічних проблем» регіону.

Основою регіональних політичних партій досить часто є етнічна та регіональна фрагментація. Етнічна фрагментація сама собою автоматично не веде до політичного протистояння та конфлікту. Така різnorodність може стати підставою для конфлікту. Для цього треба, щоб етнічні відмінності, будучи основою етнічної ідентифікації, причому не тимчасової, а тривалої, переросли в етнічну свідомість. Підставою для утворення соціополітичного поділу на етномовній основі буде поділ суспільства на окремі групи з відмінними етнічними ідентифікаціями та оформлення зв'язків між етномовними групами та відповідними політичними партіями. Щодо партій як складової поділу, то до них відносимо ті, які у своїй діяльності захищають/обстоюють інтереси етнічних груп. Їхня діяльність досить часто спрямована на захист і розвиток національної мови та культури, а також на збільшення рівня автономії власної етнічної групи за умови її компактного проживання – розширення автономного управління або досягнення незалежності та створення власної самостійної держави [8, с. 70].

Регіональні політичні партії вагомо проявляють себе в Іспанії (Конвергенція й союз Каталонії, Баскська націоналістична партія в Країні басків), у Великобританії (Шотландська національна партія, «Шинн Фейн» у Північній Ірландії, «Плайд Кімру» в Уельсі), в Італії (Ліга Півночі), у Канаді (Квебекська партія), у Франції (Корсиканський фронт національного визволення). Вказані політичні партії виступають за автономію або незалежність територій та утворення власних держав на етнічній основі.

У Німеччині виразну регіональну підтримку мають Християнсько-соціальний союз (у Баварії) та Партія демократичного соціалізму (у східних землях). Проте на противагу вище названим партіям вони відстоюють регіональні інтереси за територіальною ознакою.

Для країн «третього світу» будова партійних систем за регіональними й етнорелігійними ознаками є загальним правилом.

А. Романюк до причин піднесення регіональних партій відносить, по-перше, наявність певної правової невпорядкованості відносин між центром і регіоном, незалежно від того, які питання покладено в основу: економіка, розвиток національної мови, релігії, культури тощо; по-друге, реакцію на зростання повноважень наднаціональних євро-

пейських інститутів, коли національні державні органи змушені були передавати до Страсбургу частину своїх повноважень. Він підкреслює, що наявність регіональних партій є особливістю розвитку європейських країн, у яких він нарахує 85 таких партій: Бельгія: Фландрія – 10, Валлонія – 9, німецька спільнота – 3; Іспанія: Андалузія – 1, Арагон – 2, Галіція – 1, у Країні Басків – 4, у Каталонії – 5; Італія: у Паданії – 1, Південному Тиролі – 3, острові Сардинія – 2, у Аоста Валеї – 1; Німеччині – 2; Сполучене Королівство: Англія – 1, Корнвол – 1, Північна Ірландія – 9, Шотландія – 4, Уельс – 2 тощо [8, с. 131].

Р. Туровський у статті «Регіональний вимір електорального процесу: концептуальні засади дослідження», описуючи методологію дослідження регіональних електоральних процесів, характеризує сутність регіональних політичних партій. При цьому партії з яскраво вираженою регіональною підтримкою, на його думку, не обов'язково підпадають під чітке визначення регіональної партії. До останніх відносяться тільки партії, які захищають саме регіональні інтереси в умовах добре вираженої регіональної ідентичності, яка не має етноконфесійної основи. Це – ідеальний тип регіональної партії. Однак більш поширеним є проміжний тип, коли партії мають яскраво виражену регіональну підтримку, проте при цьому висловлюють інтереси етнокультурних груп (етнорегіональні партії) або інтереси домінуючих на цій території соціальних груп (соціально-регіональні партії). Ідеально-типові загальнонаціональні партії, на його думку, повинні мати відносно рівну підтримку в більшості регіонів і спиратися на екстериторіальну за походженням підтримку соціальних груп [11].

В. Швейцер у своїй науковій розвідці «Регіональні партії виходять на авансцену» констатує, що регіональні партії різняться між собою за сукупністю ідентифікаційних ознак. Цими ознаками, на його думку, є такі: а) національні (етнічні); б) регіональні (територіальні); в) лінгвістичні (мовні); г) конфесійні (релігійні).

Беручи за основу класифікації перераховані ознаки, В. Швейцер виокремлює такі типи партій: а) етнолінгвістичні (Шведська народна партія Фінляндії), б) регіонально-лінгвістичні (Ліга Півночі в Італії), в) регіонально-етнолінгвістичні (політичні партії Шотландії, Уельсу, Корсики, Каталонії та Країни Басків), г) регіонально-етноконфесійні партії (партія Фламандський інтерес), д) регіонально-конфесійні партії (члени політичних партій Хорватії та Словенії – католики; Сербії, Чорногорії, Македонії – православні; боснійська й албанська меншина – мусульмани) [12, с. 88].

Відповідно до ст. 3 закону «Про політичні партії в Україні» партії можуть створюватись і діяти лише з всеукраїнським статусом [1, с. 41]. Таким

чином, закон не передбачає можливості реєстрації та діяльності регіональних партій. Ці норми були критично оцінені Венеціанською комісією. Остання, зокрема, відзначила, що відповідне положення «є юридичною перешкодою на шляху утворення партій, які зосереджували б свою діяльність на питаннях регіонального значення» [4, с. 418].

Крім того, у Кодексі належної практики у сфері політичних партій (12–13 грудня 2008 р.) Венеціанська комісія наголосила на тому, що державні органи не повинні обмежувати право утворення політичних партій як на національному, так і на регіональному та місцевому рівнях [4, с. 370]. На думку експертів Венеціанської комісії, громадяни мають право об'єднуватися в групи, обмежуючи сферу своєї діяльності до регіонального або місцевого рівнів і до місцевих та регіональних виборів [4, с. 329].

У цьому контексті варто відзначити, що в більшості країн Європейського Союзу (Австрія, Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Мальта, Фінляндія, Франція тощо) законодавство не проводить розмежування між національними й регіональними (місцевими) партіями, дозволяючи функціонування обох видів.

У 2010 р. голова Харківського обласного відділення Комітету виборців України М. Камчатний виступив з ініціативою створення легального інституту регіональних політичних партій в Україні, які могли б брати участь тільки в місцевих виборах. Проте ідея широкої підтримки не знайшла, однак де-факто такі партії існують. Варто відзначити, що Партія регіонів до 2006 р. була саме такою суто регіональною партією, діяльність якої не виходила за межі кількох районів Луганської області.

До головних причини виникнення регіональних політичних партій в Україні можна віднести такі:

1) регіональний поділ України на Захід – Схід. Фундаментальний поділ України уособлює мовне та етнічне розмежування. На Заході і в Центрі найбільша питома вага належить власне титульній нації, а на Сході й Півдні зосереджено мешкає багатомільйонна меншина генераційно укорієних етнічних росіян [5];

2) етномовне розмежування та компактне проживання національних меншин на певній території. Виокремлюють такі типи етнічних партій: партії титульних етносів, партії корінних народів та партії національних меншин. Роль етнічних партій може бути різною, зокрема в стабільних демократичних країнах вони доповнюють етнополітику держави, найчастіше захищаючи права національних меншин, а в перехідних суспільствах етнічні партії можуть сприяти виникненню та загостренню міжетнічних конфліктів. Позитивним прикладом діяльності етнічних партій у краї-

нах сучасної Європи можна назвати партії угорців у Словаччині та Румунії, албанців у Македонії, поляків у Литві [3, с. 56];

3) бажання відомих особистостей (політиків, підприємців) створити власні партійні структури для того, щоб мати можливість брати участь у політичному житті суспільства;

4) створення «адміністративних партій» (партії влади) керівниками областей, міст тощо;

5) небажання балотуватися як від провладних партій, так і від опозиційних, якими є «місцеві партії», що захищають партикулярні територіальні інтереси;

6) до однієї з причин піднесення регіональних партійних структур можна віднести розмежування в часі проведення місцевих і парламентських виборів. До 2010 р. місцеві й парламентські вибори проводилися в один і той же термін. Починаючи з 2010 р., місцеві вибори проводяться окремо від парламентських;

7) нормативно-правова основа діяльності та участі політичних партій України у виборчому процесі. Політичні партії в Україні є жорстко централізованими, а відтак досить часто місцевим політикам важко знайти спільну мову щодо виборів із керівниками партії в столиці.

Регіональні політичні партії стали яскравим феноменом місцевих виборів 2010 р. У виборах взяли регіональних партій про більшість з яких до початку кампанії не чули не лише виборці, а інколи й політичні аналітики. Малі (регіональні) партії необхідні політикуму з декількох причин. По-перше, вони потрібні кандидатам, які схильються більше до опозиційних сил, але відкрито не можуть цього зробити. По-друге, вони необхідні тим, хто готовий працювати з владою, але політична кон'юнктура не дозволяє цього робити відкрито: на їхній території провладна партія не популярна. По-третє, до послуг малих партій звернулись безпартійні мери міст, які після заборони самовисунення змушені були шукати нейтральні політичні сили, щоб балотуватися на посади міських голів.

Серед регіональних партій, які досягли успіхів на місцевих виборах 2010 р., можна виокремити такі:

1) партії – сателіти Партії регіонів:

а) ПП «Совість України» (лідер Х. Хачатурян). Досягнення: мер Вінниці В. Гройсман – 77,8%, мер Полтави О. Мамай – 61,4%, Вінницька міська рада – 66%, Полтавська міська рада – 74%;

б) Партія екологічного порятунку «ЕКО+25» (А. Маслов). Досягнення: мер Ужгорода В. Погорелов – 33%, Ужгородська міська рада – 2 депутати;

в) ПП «Єдиний центр» (В. Балоба). Досягнення: перемога на виборах у Закарпатській області;

г) партія вільних демократів (М. Бродський). Досягнення: мер Черкас С. Одарич – 25,4%, Черкаська обласна рада – 23,3%.

2) партії – комерційні проекти. Практика заробляти кошти на політсилах, створених для продажу, в Україні відома давно, проте особливого поширення вона набула на місцевих виборах 2010 р. Серед таких партій треба відмітити:

а) ПП «Рідне місто» (О. Ковалюк). Досягнення: мер Сум – 61,23%, Сумська міська рада – 31,6% та інші. Щоб привернути до себе увагу, вона відкрито рекламувала свої послуги на офіційному веб-сайті: «ПП «Рідне місто» запрошує представників місцевих еліт, громадські організації, ініціативні групи до співпраці та готова надати структури для участі у виборах 31 жовтня»;

б) ПП «Третя сила» (В. Гаврилюк). Партія має декілька мандатів у Київській обласній раді та Івано-Франківській, Чернівецькій, Херсонській міських радах;

в) Республіканська християнська партія (М. Покровський);

г) ПП «Всеукраїнський патріотичний союз» (С. Ганжа) [10, с. 18–20];

3) партії – проекти відомих особистостей:

а) ПП «УДАР» (В. Кличко). Партія отримала декілька мандатів в обласних і міських радах (переважно центрального та західного регіону);

б) ПП «Єдність» (О. Омельченко);

4) регіональні партії етнічного (націоналістичного спрямування):

а) ВО «Свобода» (О. Тягнибок). Партія виграла вибори в Західному регіоні України;

б) ПП «Русское єдінство» (С. Аксьонов) та ПП «Союз» (Л. Миримський). Партії мають впливовість в АР Крим;

в) ПП «Родина» (І. Марков). Вплив обмежується м. Одесою та Одеською областю. Це найбільший кремлівський партійний проект в Україні;

г) Угорські партії: «КМКС» – Партія Угорців України та Демократична партія угорців України. Їх вплив обмежується місцями компактного проживання угорської національної меншини в Закарпатській області.

Балотування до обласних рад за всіма регіонами України на місцевих виборах 2015 р. забезпечили ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», Радикальна партія Олега Ляшка. Інші партії виставляли своїх кандидатів не у всіх регіонах. Так, ПП «Опозиційний блок» не балотувався в Тернопільській області, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – до Рівненської, Миколаївської, Одеської обласних рад тощо. Низка політичних партій висунули своїх кандидатів лише в окремих областях України: ПП «Єдиний центр», Партія угорців України, Демократична партія угорців України (Закарпатська область), ПП «Партія простих людей Сергія Капліна» – на Полтавщині; ПП «Довіряй ділам» Г. Труханова, Україн-

ська морська партія С. Ківалова – на Одещині і т. д.

У розрізі регіонів результати голосування до обласних рад подано в таблиці 1 [6, с. 342].

Таблиця 1

Порівняльний аналіз результатів виборів до обласних рад у розрізі регіонів

	Західний регіон, %	Центральний регіон, %	Південно-Східний регіон, %
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	25,2	26,1	19
ВО «Батьківщина»	17,3	17,4	9,7
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	7,5	7,1	5,7
Радикальна партія Олега Ляшка	6,1	9,4	3,7
ВО «Свобода»	12,3	8,1	–
ПП «УКРОП»	9,6	5,4	8,5
ПП «Опозиційний блок»	1,6	5,9	27,2
ПП «Відродження»	2,2	4,1	13,4
ПП «Наш край»	1,6	1,3	8,5
Аграрна партія України	1,4	4,1	–

Результати виборів показали, що перемогу в різних регіонах України отримали парламентські партії. Проте на відміну від 2010 р., коли платформою для проходження до обласних рад була провладна Партія регіонів або опозиційні партії, у 2015 р. місцеві еліти в багатьох областях створили гостру конкуренцію провладній партії БПП «Солідарність». Так, на Закарпатті лідером перегонів до обласної ради стала ПП «Єдиний центр» (В. Балого). ПП «Довіряй ділам» Г. Труханова зайняла перше місце в Одесі та показала третій результат в області. На Хмельниччині на виборах до обласної ради переможцем стала ПП «За конкретні справи». У Черкаській області друге місце зайняла ПП «ВО «Черкащани», а на виборах до Черкаської міської ради перемогла Партія вільних демократів. У Чернівцях на виборах до міської ради перемогла ПП «Рідне місто».

За результатами місцевих виборів 2015 р. регіональні політичні партії досягли суттєвих успіхів у таких областях України (ідеться про отримання депутатських мандатів в обласних радах). У Західному регіоні до обласних рад обрані такі регіональні політичні партії: Закарпатська область (ПП «Єдиний центр» – 22,79% (19 депутатських мандатів), Івано-Франківська область – ПП «Воля» – 6,61% (7), Рівненська область – ПП «Конкретних справ» – 6,36% (6), у Львівській, Тер-

нопільській, Чернівецькій областях – ПП «Громадянський рух «Народний контроль» з результатами 5,23% (5), 6,64% (5), 6,35% (4) відповідно.

У Центральному регіоні перемогу отримали такі регіональні партії: м. Київ (міська рада) – ПП «Єдність» – 7,81% (15); Полтавська область – ПП «Рідне місто» – 7,01% (6), ПП «Партія простих людей С. Капліна» – 8,12% (8); Хмельницька область – ПП «За конкретні справи» – 18,35% (19); Черкаська область – ПП «ВО «Черкащина» – 19,05% (16); Сумська область – ПП «Воля народу» – 7,5% (6).

У Південно-Східному регіоні перемогли такі регіональні партії: Запорізька область – ПП «Нова політика» – 5,56% (6); Одеська область – ПП «Довіряй ділам» – 11,01% (12); Миколаївська область – ПП «Нова держава» – 5,75% (4).

Звичайно, що називати вище вказані політичні партії регіональними ми можемо тільки умовно. Їх перемога в окремих областях України вказує на розділеність еліти в них, неспівпадання інтересів центру й регіону (області).

Результати виборів до місцевих органів влади показують, що найбільший успіх регіональні партії мали на Заході та в Центрі України, тоді як мешканці Південно-Східного регіону проголосували, як зазвичай, за усталені партійні бренди.

Висновки. Регіональні політичні партії є характерним явищем для гетерогенних, поліетнічних, полікультурних суспільств. Подібність і відмінність завдань, які вирішують партії «місцевого значення» в окремих регіонах Європейського континенту, можна пояснити і неоднозначним історичним шляхом меншин, і політикою влади, і ступенем згоди та протистояння між центром і периферією, і, звичайно ж, рівнем соціально-економічного й політичного розвитку відповідних держав.

В Україні створення таких партій заборонено на законодавчому рівні, проте де-факто вони існують. І особливо помітними вони стали після розмежування в часі парламентських і місцевих виборів.

Регіональні політичні партії в Україні – це політичні партії, які мають загальнонаціональний статус (zareєстровані Міністерством юстиції України) і створені регіональними політиками або лідерами національно-культурних товариств для участі в місцевих виборах та захисту інтересів відповідних місцевих громад / національних меншин.

Охарактеризувавши регіональні політичні партії в Україні, можна типологізувати їх таким чином: а) ідеологічні партії; б) політичні партії-проекти відомих особистостей; в) етнічні партії; г) «адміністративні» партії.

Електоральна функція є головною функцією таких партій. Регіональні партії в Україні, як правило, мають вплив у межах однієї чи декількох адміністративно-територіальних одиниць.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Все про вибори. – К., 2004. – 376 с.
2. Вартумян А. Региональный политический процесс: динамика, особенности, проблемы. – М.: Изд-во РГСУ «Союз», 2004. – 280 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://freebooks.site/teoriya-politiki-uchebnik/regionalnyiy-politicheskiy-protsess-dinamika.html>.
3. Горовіц Д. Міжетнічні конфлікти / Д. Горовіц. – Харків : «Каравелла», 2004. – 684 с.
4. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / за ред. Ю. Ключковського. – пер. з англ. – вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – 500 с.
5. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / А. Колодій // Агора. Україна – регіональний вимір. – 2006. – Вип. 3. – С. 69–91.
6. Остапеч Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів : [монографія] / Ю. Остапеч. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2016. – 412 с.
7. Попович Б. Етномовне соціальне розмежування як фактор формування партій національних меншин в Україні / Беата Попович // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, соціологія, філософія». – 2010. – № 15. – С. 94–99.
8. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : [монографія] / А. Романюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.
9. Сокирка Ю. Регіональний фактор у політичному процесі України / Ю. Сокирка // Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році : матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 10 листопада 2007 р.). – Львів : Генеза, 2007. – 132 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://postua.info/news.php?nid=3>.
10. Третьою не буде (Більшість регіональних партій, які пройшли до місцевих рад, підіграватимуть владі) // Тиждень. – 2010. – 12–18 листопада – С. 18–20.
11. Туровский Р.Ф. Региональное измерение электорального процесса: концептуальные основы исследований [Електронний ресурс] / Р.Ф. Туровский // Общественные науки и современность. – 2006. – №5. – С. 5–19. – Режим доступу : <http://www.electoralgeography.com/ru/articles/turovsky/2006/regional-dimension-of-electoral-process.html>.
12. Швейцер В.В. Региональные партии выходят на авансцену / В.В. Швейцер // Современная Европа. – 2006. – № 4. – С. 84–93.
13. Хенкин С.М. Региональные и этнические партии в Европе / С.Хенкин // Современная Европа. – 2007. – № 1. – С. 152–156.